

2.0 Úvod

2.01 Pojmenování

Jazykové pojmenování (nominace) má jako znak **individuálně** svou stránku označující (formu, 2.03) i označovanou (sémantiku, 2.02); z hlediska **systémového** však má i v důsledku svého členství (jako celek nebo svými složkami) v inventářích, třídách i stránku paradigmatickou (2.05) a v důsledku vztahů vnitřních i vnějších (mezi svými složkami a skrze valenci aj. i k jiným slovům) stránku syntagmatickou (2.04, 2.07).

Do tvorby pojmenování vstupuje řada aspektů, které lze chápat jako řetěz (většinou binárních) procedur volby, rozhodování. Hlavní aspekty jeho tvorby s alternativami této volby zachycuje přehled, který je třeba číst zleva doprava:

Mentální a sémantické aspekty (2.021)	Formálně(-sémantické) aspekty			
	Jazyk →	Znak →	Kombinace →	Způsob → Realizace
Potřeba nominace				
Analýza a zařazení (do onomaziologické kategorie)	→ český →	starý (sém.)		→ polysémní transfer (1) (2.01)
		nový (forma/ sém.)	→ morfémů	→ derivace (2) (2.041)
			→ lexémů	→ kompozice (3) (2.042)
				→ pravidelný (4)
Korelace s paradigmatickým inventářem a syntagmatickým modelem	→ cizí →	nový		→ metaforický (5)
				→ přejetí (6) (2.052)
				→ přejetí a adaptace (7) (2.052)

Poznámky:

- Je zřejmé, že povaha jednotlivých způsobů je odlišná: převážné syntagmatické jsou 2, 3 a 4/5; paradigmatické jsou 1 a 6/7.
- Přehled nezachycuje pro svou jednoduchost všechny způsoby: až na základě
 - 2/3 a 4 vzniká **abreviace** (3.2),
 - 4 (a řídce 5 a 3) vzniká **univerbizace** (3.1),
 - 4 vzniká **juxtapozice** (sem patří ovšem i značná část **kompozice**, navíc založená zčásti i na 5),
 - kombinace 6 a 3/2 vzniká **kalk**,
 - částečné kombinace 6 a 2 vzniká **hybrid**, který však obvykle za zvláštní způsob tvoření se (vně derivace) nechápe.
- Přehled a následující popis si všímá tvorby pojmenování **ustáleného** (systémového). Tvorba pojmenování **neustáleného** (textového), realizovaného běžně jen ve způsobu 4/5, se od ustáleného liší tím, že zpravidla nedává vzniknout ani **idiomům** (frazémům), což jsou především ustálená metaforická pojmenování, ani **víceslovným termínům** (i když prvopočátek obojího v textu je). Obojí tedy patří výlučně do pojmenování ustáleného.

V dalším bude hlavní pozornost věnována tvorbě jednoslovného pojmenování, resp. **tvoření slov** (**slovotvorbě** = 2–3, tj. derivaci a kompozici, jejich podtypům a způsobům z nich vycházejícím), v omezené míře i **transferu** a **přejetí**; kombinaci lexémů, **víceslovnému pojmenování**, je věnována Syntagmatika a paradigmatica čes. slova I: Valence a kolokabilita.

4. Kvantitativně, z hlediska množství případů a využívání typů, je zřejmé pořadí toto: **1** kombinace lexémů, **2** transfer, **3** derivace, **4** další.

2.02 Sémantika tvoření slov

Sémantický **transfer** (přenesení významu) spočívá ve vytvoření nového významu slova na základě určité interpretace významu starého. Důsledkem transferu je vznik nebo vzrůst polysémie; nárůstem počtu významů a rozšířením polysémie. Tato interpretace je chápána jako široce metaforická, specificky však **1. metaforická** (: paradigmatická) a **2. metonymická** (: syntagmatická); někdy se v rámci 2 vyděluje zvlášť i synekdocha. Metaforický transfer, založený někdy na podobnosti, je pravděpodobně častější než metonymický, který se opírá o souměrnost, sousedství (kontiguitu) v různém smyslu, zvl. kauzálním a lokálním, včetně celku-části. Srov. ustálené (lexikalizované) **metafory**: a- **koruna** (1 královská, 2 stromu, 3 díla), b- **bratrský** (1 vztahující se k bratrovi, 2 pomoc jiného), c- **sportovní** (1 vztahující se ke sportu, 2 oblečení např. na návštěvu) a **metonymie**: a- **koruna** (1 královská, 2 mince), b- **vesnice** (1 obec/místo, 2 obyvatelé).

Cím je vyšší stupeň derivovanosti, resp. morfologické složenosti slova (a tedy i jeho motivovanosti), tím je transfer nižší a omezenější. Tato úměra je zvlášť důležitá pro jazyky flektivní. Nejkratší slova (slova kořenová a dvoumorfémová) k němu mají největší sklon, slova nejdelší mají sklon nejmenší. Je tu řada dalších zákonitostí v závislosti na typu významu (synonymii apod.), celý tento způsob a proces (někdy zvaný též sémantické tvoření slov) je věcí lexikonu a lexikologie. Za zmínku ještě stojí přímé důsledky pro tvoření slov, které tu má zvláště možnost, silná potencialita metaforizace některých typů slov; silná je například u adjektiv přínáležitostních (viz výše např. případ **sportovní**, popř. **bratrský**, který slovník většinou neregistruje), a po jejíž realizaci vzniká adjektivum podobnostní (srov. např. 2.2012 a 2.3013) apod.

2.021 Mentální a sémantické aspekty pojmenování

Potřeba pojmenovat, vytvořit nové pojmenování (ad hoc, u větší opakované potřeby pak pojmenování ustálené) je především trojího druhu. Je třeba pojmenovat:

I. něco nového v realitě (co přináší neustálý vývoj společnosti: **komputer/počítač**)

II. něco starého, již pojmenovaného (= náhrada), zvl. kvůli

■ (hlubší) reinterpetaci reality, věci (: atom → **proton/elektron/mezon/neutrino**)

■ odstranění nevhodného (domovník → **správcе domu**)

■ zastoupení něčeho mizejícího a přitom nominativně potřebného, obv. protože je to otřelé (: náramný → **báječný/bezvadný** → **senzační/fantastický/super...** → **tutovej...**)

III. spojení dvou/více starých názvů (český, laoský → **česko-laoský** (slovník))

V důsledku vycitované potřeby dochází k **analýze** její povahy a k její mentální **klasifikaci** co do sémantické třídy, kam patří. Již na značně vysoké úrovni abstrakce jsou těmto jednotlivým třídám (viz 1–7 níže) přiřazeny základní slovní druhy, kterými se obvykle vyjadřují (jsou ovšem i přesahy a podtypy, zvl. u relace aj.).

Tyto třídy se ve vlastním pojmenování (viz 2.021) obvykle a) kombinují, zvl. binárně (jako báze a příznak), v onomaziologických kategoriích a navíc b) někdy i přehodnocují, reinterpretovali, a tím nabývají jiné povahy (např. zobecněním kvality se získá substance, viz transpozice aj.). Přehled hlavních možností znázorňuje tabulka:

Jazyková potřeba pojmenovat	Analýza a klasifikace	Onomaziologické kategorie (báze-příznak) (2.021)	Hlavní korelace se způsoby
I Novum	1 Substance: S	a – Mutace	derivace; koordinace
II Staré (náhrada)	2 Kvalita: A	b – Transpozice	konverze; derivace
III Spojení	3 Děj: V	c – Modifikace	derivace; koordinace
	4 Okolnost: ADV	d – Reprodukce	derivace
	5 Relace: prep/konj	e – Integrace	koordinace, kombinace
	6 Kvantifikace: num		
	7 Operace: part		
	aj.		

Je pochopitelné, že sémantická klasifikace do tříd typu substance, kvalita aj. se vnitřně dále dělí na intuitivně, přirozeně (ji) vnímané třídy, resp. podtřídy. Jde zvl. o:

1. Entita/Substance: osoba, živočich, věc konkrétní, věc abstraktní;
2. Kvalita: kvalita, relace, poseze, podobnost (a to aktuálně n. stabilně platná) aj.;
3. Děj/Akce: aktivita, proces, událost, stav;
4. Okolnost: místo, čas, způsob, míra, důvod, účel aj.

Další sémantické třídy se již vztahují k synsémantikům a z hlediska tvoření slov jsou perifer- ní; lze postulovat i další, byť řídké, zvl. **substituci** (: pronomina) a **deixi** (: pronomina aj.) apod. Všechna synsémantika naopak – proti omezenému tvoření slov – rostou díky kombinaci lexémů, tedy jako víceslovná pojmenování (viz 2.5).

2.022 Onomaziologické kategorie a vztahy

Onomaziologické kategorie jsou vlastní pojmenovávající (nominativní) kategorie založené ob- v. na kombinaci dvou sémantických tříd pojatých (většinou) hierarchicky jako **báze** (= kategorie ur- čovaná = slovní druh rezultátu) a **příznak** (= kategorie určující); někdy obsahují ještě sekundární příznak druhý; srov. souhrn různých typů bází a příznaků a výsledný rezultát.

Značky schematicky naznačují povahu změny významu, srov. dál:

+ význam se přidává, význam se rozrůstá,

→ význam se přeměňuje v jiný,

↓ význam se specifikuje, zužuje: označuje formu (zvl. afix) korespondující dané onomaziologické (sémantické) kategorii.

Srov. např. (1) a význam/onomaziolog. kategorii ČLOVĚK a odpovídající formu, tedy sufix *-ák*)

1. **chytrák** jako **kombinace** (+)

ČLOVĚK (substance) = **báze** (: *-ák*) + VLASTNOST (kvalita) = **příznak** (: *chytrý*)

tedy: **báze** + **příznak** dávají spojení *člověk* + *chytrý* = **chytrák** (jen ale obrysově) (MUTACE)

2. **rychlost** jako **přeměna** (→)

VLASTNOST₁ (kvalita) = **báze** (adjektivum: *rychl-ý*) → VLASTNOST₂ (substance) = **báze** (: *-ost*) + **příznak** (: *rychl-ý*) (TRANSPOZICE)

tedy: pojmenování (nesubstanční) → zobecnění (v substanti), tj. *rychlý* se zobecňuje, mění (→) obecnou vlastnost *rychlost*

3. učitelka jako **doplnění** (↓)

ČLOVĚK (substance) = **báze** (: *-tel*) + DĚJ = **1. příznak** (: *učí-*) ↓ ŽENA (substance) = **2. příznak** (: *-ka*) tedy: pojmenování ↓ (další) příznak, tj. *učitel* zůstává, ale sémanticky se specifikuje na „podtyp“ *učitelka*. (MODIFIKACE)

Poslední dvě kategorie a jejich procesy jsou menšinové a doplňkové.

4. hafat jako **imitaci** DĚJ = **báze** (verbum) (: *-at*) : **příznak** (*haf*)

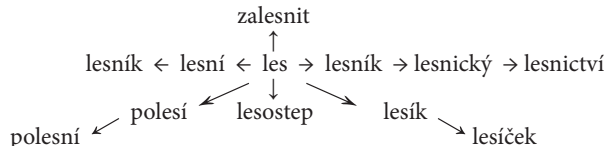
tedy: staré pojmenování + napodobení (REPRODUKCE)

5. *černobílý* jako **zmnožení** (++) VLASTNOST = **báze** ++ VLASTNOST = **báze**

tedy: spojení pojmenování a pojmenování (INTEGRACE)

Pro tvorbu autosémantik (slov) jsou v češtině nejdůležitější a zároveň i formálně nejbohatší **mutace**; početně (ne však co do formy) se k nim druží **transpozice**. Řídké a velmi řídké jsou **integrace** (chápeme-li je jen jako tvoření kompozit) a **imitace**. Středně četné jsou **modifikace**. Neuvažujeme-li však jen slovtvorbu, ale pojmenování vůbec (tj. tvorbu především pojmenování vícelslovných), je pořadí jiné: nejdůležitější jsou mutace, transpozice a integrace.

Mezi dvěma slovy, z nichž jedno je bezprostředně odvozeno od druhého (srov. též příklady výše), je základní **slovotvorný** vztah **fundace**, srov. *les* → *lesní*, *učit* → *učitel*. Tento vztah může být několikanásobný, a pak vzniká buď lineární **řada** fundací, srov. *lesník* → *lesnický* → *lesnictví*, nebo různosměrný **svazek** (= více různých řad), srov.

Formálně se svazek nazývá **čeled'**, resp. slovotvorné paradigma.

Uvedené slovotvorné vztahy se různě vytvářejí či modifikují v rámci jednotlivých onomaziologických kategorií.

Slovotvornému vztahu **fundace** odpovídá (přibližně) **sémantický** vztah **motivace**. Motivace je tudíž vztah, kdy lze jedno slovo (motivované) sémanticky vyložit bezprostředně jiným, které se chápe jako jeho základ (a slovo motivující), srov. *lesní*, které je motivováno slovem *les*, tedy *les* → *lesní*.

Motivace ovšem může být i nejasná, nebo vícená. Synchronně pak jde o motivaci obousměrnou, srov. *blázen* ↔ *bláznit*, nebo paralelní, srov. *soudit* → *soudce* ← *soud*. Synchronní interpretace motivace se nemusí krýt s diachronní (etymologickou), např. *řada* je historicky zřejmě původní substantivum, ale dnes se chápe spíše jako deverbativum motivované skrze základové sloveso *řadit* (vzhledem k jeho bohaté paradigmatickosti, analogické verbům). O určení (synchronní) motivace rozhoduje sémantická a formální blízkost, frekvence aj.

Vedle slovotvorné motivace je pro tvoření slov okrajově ještě důležitá i motivace fonetická; od zvukomalebných citoslovcí, např. *haf*, *cvak*, *bú*, motivovaných reálným zvukem vně jazyka, se tvoří verba, srov. reprodukci (2.0224). Další typy motivace (zvl. sémantická) patří do lexikologie.

2.0221 *Mutace*

Tvoří ji teoreticky 16 kombinací substance, kvality, děje a okolnosti navzájem (v praxi se však intuitivně a více méně tradičně členění poněkud jinak, i napříč jednotlivým kombinacím); první prvek kombinace je vždy **báze** (= slovní druh), druhý je jeho **příznak**. Vedle slov tu jsou zahrnuta i pojmenování víceslovná.

Mutací se často mění slovní druh, vždy se mění význam (rezultátu ve srovnání sází).

1a	Substance + substance	kavárník, majitel kavárny (: člověk + kavárna), knihař
b	Substance + kvalita:	chytrák (: člověk + chytrý), psací stroj
c	Substance + děj:	učitel (: člověk + učit), knihvazač
d	Substance + okolnost:	večerník (: věc + večer)
2a	Kvalita + substance:	knižní (kvalita + kniha)
b	Kvalita + kvalita:	modravý (: modrý + „slabý“), viz však modifikace
c	Kvalita + děj:	mycí (: kvalita + mýt)
3d	Kvalita + okolnost:	zdejší (: kvalita + zde)
a	Děj + substance:	učitelovat (: děj + učitel)
b	Děj + kvalita:	modrat (: děj + modrý)
c	Děj + děj:	krmit, dát jíst (: děj + jíst)
d	Děj + okolnost:	zpozdit se (: děj + pozdě)
4a	Okolnost + substance:	radostí, z radosti, radostně (: okolnost + radost)
b	Okolnost + kvalita:	Ø
c	Okolnost + děj:	mlčky (: okolnost + mlčet), viz však transpozice
d	Okolnost + okolnost:	Ø

Hlavní distribuce **víceslovných** pojmenování je v 1a a 1b, popř. 4a, tvoří se však (zvl. neustálená) i jinde.

Tyto onomaziologické kategorie jsou podkladem pro existenci konkrétních **slovotvorných tříd** (nekryjí se však s nimi):

I. Substantiva (viz 2.101):

1. Konatelská:	<i>kavárník</i> (1a)
2. Příslušenská:	<i>vesničan</i> (1a)
3. Obyvatelská:	<i>Pražan</i> (1a)
4. Nositelé vlastnosti:	<i>chytrák</i> (1b)
5. Činitelská:	<i>ručitel</i> (1c)
6. Prostředky:	<i>letadlo</i> (1c)
7. Výsledky děje:	<i>doplňek</i> (1c)
8. Místa:	<i>hornatina, divadlo</i> (1a/1c)

II. Adjektiva (viz 2.201):

1. Přináležitosti:	<i>knižní</i> (2a)
2. Posesivní:	<i>bratrův</i> (2a)
3. Znak:	<i>hlavatý</i> (2a)
4. Látka a původ:	<i>dřevěný</i> (2a)

5. Podobnosti:	<i>vejčitý</i> (2a)
6. Místo a čas:	<i>dolní, jarní, hradecký</i> (2d/2a)
7. Schopnosti:	<i>přijatelny</i> (2c)
8. Účelu:	<i>mycí</i> (2c)
9. Výsledku:	<i>ukvapený</i> (2c)

III. **Verba** (viz 2.311):

1. Posese:	<i>žíznit</i> (3a)
2. Existence a funkce:	<i>stranit, hladovět</i> (3a/3b)
3. Produkce:	<i>slzet</i> (3a)
4. Úzus:	<i>zvonit</i> (3a)
5. Donace a privace:	<i>uzemnit, odbarvit</i> (3a)
6. Konverzivnost:	<i>zkamenět, oněmět, zpozdit se</i> (3a/3b/3d)
7. Faktitivnost:	<i>hostit, sušit</i> (3a/3b)
8. Kauzativnost:	<i>na-krmit, dát na-jíst</i> (3c)

Pozn.: Není sufixální a jen omezeně prefixální; základ je v kombinaci

IV. **Adverbia** (viz 2.401): jsou krajně omezená a s příznakem pronominálním (deiktickým)

1. Místo:	<i>tady</i>
2. Čas:	<i>tehdy</i>
3. Způsob:	<i>tak</i>

Mutační povahu mají i některé kompozice (viz zvl. 2.12).

2.0222 Transpozice

Transpozice je pojmenovávací kategorie, v jejímž rámci se přehodnocuje existující pojmenování určité kategorie (nesubstanční/nesubstantivní) a dodává se mu – v různém stupni abstrakce – platnost kategorie jiné, a to bez zásadní změny významu. Jazykově transpozice vždy znamená změnu slovního druhu.

Východiskem transpozičního pojmenování může být adjektivum, verbum, adverbium, jeho výsledkem (A) substantivum, (B) adjektivum, (C) verbum i (D) adverbium. Z hlediska východiska jde o tyto změny onomaziologické povahy, resp. o přehodnocení typu (v závorce jsou odpovídající názvy formálních transformací):

1. **Zpředmětnění** (substantivizace)
 - a) kvality (adjektiva): *rychlý* → *rychlost*; *nemocný* → *nemocný*
 - b) děje (verba): *hrát* → *hra/hraní*
2. **Zvlastnostnění** (adjektivizace)
 - a) děje (verba): *přišel* → *příšlý*, *oblečen* → *oblečený*, *znám* → *známý*
 - b) okolností (adverbia): *(lidé) zde* → *zdejší (lidé)*
3. **Zdějování** (verbalizace)
 - a) substance (deverbativního substantiva): *obchod* → *obchodovat*
 - b) kvality (adjektiva): *zelený* → *zelenat se* (řídce), srov. však mutace
4. **Zokolnostnění** (adverbializace)
 - a) kvality (adjektiva): *rychlý* → *rychle*
 - b) substance (substantiva (+ předložky)): *kolem* → *kolem*, *z jara* → *z jara*

Řidčeji mohou východiskem však být i další slovní druhy, obv. však jen v rámci **substantivizace** (zpředmětnění), srov. c) *porucha/návštěva* → *poruchovost/návštěvnost* (substance/substantivum), d) *jak/kolik* → *jakost/kolikost* (okolnost/adverbium) aj.

Formálním způsobem tu je běžná **derivace** nebo její podtyp, **konverze** v širším smyslu (zvl. Ia, IIa a IVa) nebo v užším smyslu (Ia, IVb). Sémanticky nejde striktně řečeno o plné zachování významu, přesunem do jiného slovního druhu dochází k jeho vnitřnímu přehodnocení a restrukturalizaci jeho rysů, především v souvislosti se změnou abstrakce. Transpozice je výrazně syntakticky podmíněný druh kategorie i slovtvorby; v textu k ní dochází (neustáleně) často prostou elipsou, srov. *Chci ten větší* (např. *sešít*, ze dvou ukazovaných, atd.).

Kategorie **konverze** je obecná, známá z mnoha jazyků, a vždy se opírá o zachování formy slova při jeho přechodu do jiné kategorie, resp. slovního druhu. Dokulilova kategorie transpozice je její podtyp (dál blíže členěný) a může se opírat o neměnnost formy (srov. např. typ konvertovaných v 2.1023 aj.), anebo nemusí, srov. (*nemocný* →) *nemocný* (konverze i transpozice) a (*krásný* →) *krása* (pouze transpozice).

Tyto onomaziologické druhy transpozice jsou podkladem pro konkrétní **slovtvorné třídy**:

I. Substantiva (viz 2.102):

1. Děje: *hod, hra, psaní, diktát* 1. b)
2. Vlastnosti a stavy: *krása, rychlost, píle* 1. a/. b)
3. Prostě konvertované: *vysoká, nemocný* 1. a)

II. Adjektiva (viz 2.202):

1. Proces a stav: *dělající, oblečený* 2. a)
2. Okolnost: *zdejší* (okrajové)

III. Verba (viz 2.312):

1. Produkce a existence: *obchodovat* (3a), viz však mutace
2. Kvalita: *zelenat se*

IV. Adverbia (viz 2.402):

1. Způsobu: *letecky* 4. a)
2. Podobnosti: *otcovsky* 4. a)
3. Jazyka a národa: *česky* 4.a)
4. Místa: *zprava* 4. b)
5. Času: *zjara* 4. b)
6. Stavů: *smutno* 4. a)

2.0223 Modifikace

Modifikace je pojmenovávací kategorie, kterou se k existujícímu pojmenování dodává příznak (obv. druhý), jenž však slovní druh ani význam tohoto pojmenování neruší, ale jen ho doplňuje, specifikuje, modifikuje. Výsledek je sémanticky vždy složitější. Modifikace je často polarizována, především z hlediska protikladu **kvality** a **kvantity** (resp. intenzity) s vnitřním členěním a subkategorizací:

1. Kvalifikace (se vztahem k přirozenému rodu a sexu):

- a) rodová: *učitel* → *učitelka*
- b) dospělostní: *lev* → *lvíče*

2. Kvantifikace vnitřní (v rámci slova):

- a) zdrobnění, resp. zveličení, včetně míry: *strom* → *stromek*, *krátký* → *kratičký*, *spát* → *spinkat*, *pomalů* → *pomaloučku*
- b) kolektivizace, resp. singularizace: *malina* → *maliní*, *tráva* → *travina*
- c) opakování: *nést* → *nosit*, *čekat* → *čekávat*

3. Kvantifikace vnější (vůči jinému pojmu/slovu):

- a) srovnání: *rychlý* → *rychlejší*, *rychle* → *rychleji*

b) numerizace: *pět* → *pětkrát*, *pět* → *pětinásobný*

4. Determinace

a) ne/uzavření (děje) (im/perfektivizace): *padat* ↔ *padnout*

b) deiktická: *kde* → *kdesi*

Subtypy v rámci kvantifikace vnitřní (2) mají výrazně pragmatickou povahu.

Tyto onomaziologické kategorie jsou podkladem pro **slovotvorné třídy**:

I. Substantiva (viz 2.103):

1. Zdrobněliny: *stromek* (2. a)
2. Zveličelé: *autíák* (2. a)
3. Přechýlené: *učitelka*, *Nováková* (1. a)
4. Mládata: *house* (1. b)
5. Hromadné: *maliní* (2. b)
6. Jednotliviny: *travina* (2. b) (velmi řídké)

II. Adjektiva (viz 2.203):

1. Míra a zdrobněliny: *bělavý*, *kratičký* (2. a)
2. Zveličelé: *velikánský* (2. a)

III. Verba (viz 2.313):

1. Zdrobněliny a zveličelé: *spinkat* (2. a) (velmi řídká)
2. Perfektiva: *padnout* (4. a)
3. Imperfektiva: *odvádět*, *dokončovat* (4. a)
4. Iterativa: *chytat*, *nosit*, *sázet* (2. c)
5. Frekventativa: *jídat*, *čekávat* (2. c)

IV. Adverbia (viz 2.403):

1. Zdrobněliny: *pomalinku* (2. a)
2. Zveličelé a zesílené: *velikánsky* (2. a)
3. Kvantifikace a determinace: *pětkrát*, *dvojmo*; *kdesi* (3. b); (4. b)
4. Komparace: *rychleji* (3. a)

Povahu modifikací mají obvykle i prefixy (ne všechny), některá kompozita a většina víceslovných pojmenování.

Modifikace se realizují především na půdoryse a základě realizovaných mutací a transpozicí.

Řídce však existují i mimo ně, jde-li o tvoření od slov kořenových, srov. *nos* → *nosík*, *strom* → *stromek* (deminutiva), *teta* → *tetička* (deminutivum), *keř* → *křoví* (kolektivum), *pán* → *paní* (přechylování) aj. U sloves (zvl. 2–3) nemá o tomto druhu fundace smysl uvažovat, motivace je tu obv. synchronně paralelní.

2.0224 Reprodukce

Touto kategorií se pojmenovává slovesem na základě imitace, napodobení zvuku vyjádřeného především citoslovcem, srov. *haf* : *hafat*, ale i *hrome!* : *hromovat*, *ty* : *tykat* aj. Svou podstatou se překrývá s mutací; užívá derivaci.

2.0225 Integrace

Tato kategorie sjednocuje, zmnožuje dva rovnocenné názvy (popř. více), skrze vztah koordinace, srov. *černobílý*. Uplatňuje se v kompozici a koordinaci víceslovné.

2.023 Slovotvorný význam

Je-li slovo pravidelně tvořeno z více než jednoho morfému (tj. jde o slovo nekořenové), promítá se význam jeho složek do celkového (lexikálního) významu slova jako jeho část. Protože tento slovotvorný význam, např. u slova **učitel** = **člověk**, který **učí**, tvoří specifickou strukturu (odráží model, podle kterého vzniklo), má obecnou a nenáhodnou povahu. Vztah slovotvorného a lexikálního významu není nikdy totožný, můžou se však především a) obrysově shodovat, srov. **učitel** výše (tj. **každý**, kdo učí, je učitel), nebo b) lišit šíří, srov. **buditel**, **cvičitel** (ty nelze interpretovat jako **každého**, kdo budí, nebo cvičí). Do lexikálního významu však vstupují ještě složky další (paradigmaticky: slovnědruhov, ne/nocionální, ne/centrální aj., syntagmaticky: valenční, asociativní, pragmatická aj.). Starším termínem se slovotvorný význam označoval jako **vnitřní forma**, zvl. u případů zvláštních.

Pravidelně a synchronně utvořené slovo je **motivované**, a to tím více, čím je morfologicky složitější, srov. nemotivované **les** a v různém stupni motivované **les-ník** a **les-nic-tví**. Starší termín Mathesiův pro slovo motivované a nemotivované je slovo **popisné** a **značkové**.

Diachronně, vývojem a územ se slovotvorný význam slova může a) měnit, nebo b) ztrácet, srov.

a) **pivo** (od **pít**, tj. pův. to, co se pije), **zloděj** (≠ ten, kdo dělá zlo); b) **svačina** (pův. jídlo konzumované ve svátek, dnes neprůhledné a nejednoznačně motivované jen sufixem **-ina**). Slova s oslabenou nebo zmizelou motivací jsou slova zčásti nebo plně **lexikalizovaná**. **Lexikalizace** je tedy proces (resp. jeho rezultat) oslabování vnímání složek a posilování vnímání celku, útvaru (tedy gestaltový proces). Zčásti lexikalizovaný význam má tudíž i **buditel** a **cvičitel**. Je-li lexikalizace slova úplná, a slovo začne naopak svou slovotvornou strukturou signalizovat jiný význam, srov. **volovina** („vůl“ × „hloupost“), **zákeřný** („za-keřem“ × „záluďný“), **patolízal** („lízal paty“ × „poklonkující člověk“), došlo k jeho **idiomatizaci** a vznikl **lexikální idiom**.

Motivovanost slova má statistický vztah k polysémii a dalším lexikálním aspektům (zvl. synonymii). Slova nemotivovaná, resp. kořenová mají mnohonásobně vyšší polysémii a naopak.

Zřetelný a pravidelný slovotvorný význam je silným faktorem pro vznik **potenciálního** lexikálního významu slova, který je na něm založen, pokud ho slovo z nějakého důvodu už nemá, srov. **skladatel** a možnost v určitém kontextu a s určitým cílem (např. docílit hříčky) mu dodat i význam „člověka, který (fyzicky) něco skládá (např. z vozu dolů)“.

2.03 Forma tvoření slov

2.031 Formální prostředky a inventáře

Vedle stabilních a konstantních prostředků (prvků) **kořenu** a **afixu** (zvl. prefixu a sufixu) užívá slovtvorba, resp. využívá při popisu i prostředky relační: **kmen**, popř. **složený afix**. **Kmen** je tedy složený nebo jednoduchý (= kořen); je to ta část slova, z níž bezprostředně vychází operace tvoření, srov. kmeny v příkladech: (les:) **lesník** : **lesnic-ký**; (uč-i-) **učí-tel** : **učitel-ka** : **učitelč-in** aj.

Slovotvorně je přirozený sled morfémů tento (srov. 1.1–1.2):

prefix – **kořen** – sufix – (sufix) – (charakteristika) (mMm(m)(m))

1. **Prefix**: afix před kořenem, **na-psat**, **pře-krásný**; může být reduplikovaný, **po-vy-táhnout**. Připojuje se vždy k celému (hotovému) slovu, je nositelem přízvuku; je vždy slovotvorný. Podmíněně lze uvažovat i o tvarotvorném prefixu **po-/pů-** tvořícím tvar futura některých verb pohybu, **poletím**, **půjdu**.

2. **Kořen**: morfém s lexikálním významem, **les-ník**, **ps-át**; tvoří základ významu odvozeniny; mívá často alomorfy; jeho reduplikace vede ke vzniku kompozita, **kras-o-pis**, **les-o-step**.

3. **Sufix**: afix za kořenem; podle své funkce je několikerého druhu:

- a) **kmenotvorný**: nefinální sufix tvořící kmen, a to
 - aa) -kmen odvozovací, např. *uč-i-(tel)*, *učí-tel-(ka)*, nebo
 - ab) -kmen flektivní (tvarotvorný), např. *uč-i-(l)*, *učí-l-(a)*, *kup-uj-(e)*, *kuř-et-(i)*
 Tento sufix může mít alomorfy, srov. *tisk-nou-t* : *tisk-ne-š*;
- b) **slovotvorný**: sufix tvořící slovo (u flektivního slova jeho neutrální tvar)
 - ba) - *učí-tel*, *učitel-ka*, *tisknou-t*
 - bb) - *krásn-ě* (viz d – charakteristiku)
- c) **tvarotvorný** (= koncovka): sufix tvořící (flektivní) tvar slova, *učitel-e*, *děla-l*, *dělal-a*, *děl-ej*
- d) **charakteristika**: (finální) sufix tvořící
 - da) -transpozici (konverzí) ze slova jednoho slovního druhu slovo druhu jiného, *krásn-ý* : *krásn-ě* : *krás-a*, nebo
 - db) -z neslova slovo, *krásn-ý*, *měst-o*, nebo
 - dc) - (flektivní) slovo, *učitel-k-a*, *národ-n-í* aj.; tato interpretace předpokládá další rozklad slovo-tvorného sufixu, který se tak absurdně chápe jako nefinální a neslovotvorný, tj. místo *-ní* a *-ka* : *-n-í* a *-k-a*; v případě typu *učitel* tu je sufix nulový: *učí-tel-Ø*, nebo
 - dd) -kmen (= kmenotvorný sufix) u flektivních slov, *děl-a-l*, *pros-i-l*, *vytisk-nu-t* aj.
 Protože termín **charakteristika** má různé interpretace a jde jen o podtyp b), často se neuzívá; v jiném smyslu (matoucím), v němž se někdy také užívá, se jím míní naopak spojení c) + b), tedy *uč-itel*, *stár-nout*. Je tedy výhodné tento termín rezervovat jen pro první dva případy da)-b), není však nutný vůbec. V případě db) ve skutečnosti o žádné tvoření nejde, slovo vzniklo s jazykem a v důsledku jeho flektivní povahy.
- e) **konektém**: sufix (= morfém) stojící za jedním kořenem a před druhým, tj. spojuje je v kompozitum (obv. *-o-*): *les-o-step*, *mal-o-město*.

Relativní a odlišnou povahu má kmen. Podle své povahy se kmen může také blíže specifikovat na

- a) kmen **odvozený** (jako rezultat, z hlediska zdroje): např. ve slově *učitelka* je při zpětné analýze kmen *učitel-* odvozený;
- b) kmen **odvozovací** (jako východisko): např. při rekapitulaci fází tvoření se slovo *učitel* stává kmenem pro slovo *učitelka*;
- c) kmen **slovotvorný** (jako východisko): kmen, z něhož se tvoří slovo, např. *učitel-* je vzhledem ke slovu *učitelka* kmen slovotvorný, není jím však vzhledem ke slovu *učitelčin*;
- d) kmen **tvarotvorný** (jako východisko):
 - da) kmen, z něhož se tvoří buď (tvarotvorným sufixem finálním) (flektivní) tvar slova, např. *učí-l*, ale i *učil-a* aj., nebo
 - db) kmen (= flektivní tvar slova), z něhož se tvoří sufixem, resp. tvaroslovnou charakteristikou slovo, např. *zmizel* : *zmizel-ý*.

Je zřejmé, že některé termíny se překrývají, jiné se týkají téže věci, ale z různých hledisek. Kmen je morfémem jen někdy.

Exaktní slovotvorná analýza není v praxi vždy nutná; často stačí jen určit bezprostřední fundaci. V takovém případě lze užít komplexní a vzájemně komplementární termíny (opět relační povahy) v **binární** opozici: **báze** (základ) a **formant**. Mohou být, podobně jako kmen, jednoduché (jednomorfémové) nebo složené, srov. *učí-tel*, *učitel-ka*, *učitelč-in*, *učí-l*, *uč-me* aj.

Homonymie je u derivačních prostředků značná u kořenů, slabá u slovotvorných sufixů a silná u tvarotvorných sufixů (viz 1.21).

Forma přejímaných cizích slov se často adaptuje (viz 2.05).

2.032 Báze-rezultát

Východisko (báze) slovotvorného a širše pojmenovávacieho procesu a jeho výsledok (rezultát: odvozenina/derivát, složenina/kompozitum, zkratka/abreviace aj.) nemusí byť stejné. Situaci zachycuje přehled:

Báze		→	Rezultát
Slovo	1	A	Slovo téhož slovního druhu a – téže sémantické třídy b – jiné sémantické třídy
kmen	2	B	slovo jiného slovního druhu
tvar slova	3		
neslovo	4	C	neslovo
kombinace slov	5	D	kombinace slov
a – pravidelná			a – pravidelná
b – metaforická			b – metaforická

Příklady:

1Aa: *učitel* → *učitelka* (čl. se stejnou profesí, jen přidán příznak)

1Ab: *učitel* → *učitelství*

1B: *učitel* → *učitelský*

1C: *učitel* → *uč.* (zkratka), *pan* → *p.*

2Aa: *tet-a* → *tet-ička*

2Ab: *knih-a* → *knih-ovna*

2B: *knih-a* → *kniž-ní*

2C: ∅

2D: ∅ (kompozice patří více do B/A)

3Aa: *zakryt* → *zakrytý* (identita slovního druhu tu je však problematická)

3Ab: ∅

3B: *jedl* → *jedlý*

3C: (jen příležitostně v textu: *doktora* → *dr-a* aj., popř. i typ roku → *r.*)

3D: (jen textově jako aktualizace případu 1D: *učitele* → *vysokoškolského učitele*)

4Aa: *rychl-* → *rychlý*

4Ab: ∅

4B: *rychl-* → *rychle* (ale interpretované obv. jako 1/2b)

4C: ∅

4D: ∅

5Aa: *z jara* → *zjara*

5Ab: ∅

5B: *mezi hvězdami* → *mezihvězdný* (*mezi hvězdami* = syntaktické adverbium)

5C: *obecní úřad* → *OÚ*

5D: *vysokoškolský učitel* → *vysokoškolský učitel matematiky*

Případy 1D, 5D a zvl. 3D jsou tvořeny v rámci syntaxe; jsou-li však ustálené, patří do slovníku a tvoření pojmenování (ne však 3D).

Vlastní tvoření slov zahrnuje jen kombinace typů 1–3 a 4 s A–C.

Případy s východiskem 4 (neslovo) nejsou žádným tvořením, sufix (= charakteristika) tu vznikl se vznikem samotné češtiny (aspoň u jádra slovníku), má typologickou funkci a slovo jen obecně kategorizuje co do slovního druhu, srov. i *míst-o*, *žen-a* aj. Toto většina teorií zamlčuje.

2.04 Syntagmatika tvoření slov

Slovo o více morfémech lze nazírat jako produkt syntagmatických pravidel (projevujících se v syntagmatických vztazích mezi morfémy) a paradigmatických voleb a obsazování pozic (projevujících se v příslušnosti morfémů ke svým paradigmátům a opozicí k nim a dalším). Protože tu syntagmatická pravidla působí v téže situaci opakovaně stejným způsobem, lze jejich konkrétní opakovaný úhrn vždy chápat jako **model** tvoření.

Způsoby sřetězení morfémů ve slovo (slovotvorné způsoby) viz obecně v 2.01 (2–3); jsou to **derivate** a **kompozice**.

2.041 Typy české derivate (odvozování)

I. (Syntetická)

A Pozitivní

a) *jednoduchá*:

■ prostá	■ prefixace	1 : <i>číst</i> → <i>pře-číst</i>
	■ sufixace	2 : <i>učitel</i> → <i>učitel-ka</i>
	■ konverze	3 : <i>krásn-ý</i> → <i>krásn-ě</i>
	■ transprefixace	4 : (záměna: <i>po-bledlý</i> → <i>při-bledlý</i>)
	■ transsufixace	5 : <i>zubař</i> → <i>zubák</i>

■ substituční

b) *kombinovaná*:

■ prefixace-sufixace	6 : <i>les</i> → <i>za-les-nit</i>
■ prefixace-konverze	7 a): <i>hlava</i> → <i>bez-hlav-ý</i>
■ sufixace-konverze	7 b): 3.
■ desufixace-sufixace	7 c): <i>slun-ce</i> → <i>slun-eční</i>

B Negativní (zpětná)

■ deprefixace	8 : (<i>poslat</i> → <i>slát</i>)
■ desufixace	9 : (<i>váček</i> → <i>vak</i>)

II. Diskrétní (analytická)

■ reflektivizace	10 : <i>umýt</i> → <i>umýt se</i>
------------------	-----------------------------------

V této tabulce se užívají obecnější a známější pojmy, a nikoliv pojmy a termíny dokulilovské (na které lze leccos převést: proto tu třeba chybí transpozice).

Za zvláštní podtyp sufixace, resp. prefixace-sufixace se považuje **stupňování** (gradace), (*nej-*) *krásn-ější*, (*nej-*) *krásn-ěji*, které má i výrazně flektivní charakter. Případy 4., 8.–9. jsou velmi řídké a periferní, popř. diachronní. Příklad 5. lze ovšem chápat paralelně i jako produkt univerbizace: *zubní lékař* : *zubák*.

Způsoby 4.–5., 8.–9., 3., ale často i 7. jsou paradigmaticko-syntagmatické; převážně syntagmatické jsou ostatní.

Prefixace (1.) je sřetězení, spojení prefixu se základem (= slovem) (viz 2.031 a výše); její jádro je u sloves a slovesných derivátů nominálních; v menší míře prefixace užívá i vlastních prefixů nominálních, *pra-*les; je tu bohatství mezinárodních prefixů (2.11). Prefixace se může reduplikovat nebo kombinovat s jinými způsoby (viz výše, 1.22 a 2.031).

Sufixace (2.) je sřetězení, spojení sufixu se základem, bází různého typu (viz 2.031–2). Vyskytuje se u všech autosémantik a omezeně i u řady synsémantik. Užívá formanty české, cizí velmi řídké samostatné (poněkud častěji jako součást česko-cizích hybridních formantů, srov. *-ální* aj.). Obvykle je vícenásobná (viz 1.22), často se kombinuje se způsoby jinými (viz výše).

Konverze (3.) je převedení jazykového znaku (v transpoziční kategorii) z jednoho slovního druhu do jiného při zachování jeho celkového významu a za a) zachování i jeho formy (= z vlastní konverze), či při b) obměně jeho formy dodáním (slovotvorné, tvaroslovné) charakteristiky místo původního sufixu (= konverze v širším smyslu, viz Dokulil). Srov.

a) *nemocný* (A) → *nemocný* (S), (*kolem* (S instr sg) → *kolem* (prep/ADV), *vedle* (ADV) → *vedle* (prep); *za tím* (prep-pron) → *zatím* (ADV), *na hoře* (prep-S) → *nahoře* (ADV);

b) *vesel-ý* → *vesel-e* (ADV) → *vesel-o* (ADV) → *vesel-í* (S), *dusn-ý* → *dusn-o* (ADV), *hrát* → *hr-a* (S) → *hra-ní* (S), *rychl-ý* → *rychl-ost* (S), *minul* → *minul-ý* (A), *pes* → *ps-í* (A) aj. (srov. transpozice 2.0222).

2.042 Typy české kompozice (skládání)

I. Vlastní	(: neodlučitelnost složek)
A prostá (= vlastní kompozice)	
determinační	1.: <i>půllitr</i>
B kombinovaná s afixací	
a) ■ determinační	2.: <i>listopad</i> , <i>kazisvět</i> , <i>novostavba</i>
b) ■ koordinační	3.: <i>lesopark</i> , <i>česko-německý</i>
II. Nevlastní	(: odlučitelnost složek)
A prostá	
juxtapozice (spřežky)	4.: <i>obranyschopný</i>

Běžný je typ 2, popř. i 3, zbytek je řidší; onomaziologicky převládá mutace (*listopad*, *kazisvět*), popř. modifikace (*novostavba*, *půllitr*, *obranyschopný*), integrace jsou řidší (u koordinačních). Odlučitelností se míní občasná možnost obou složek stát zvlášť, srov. *obranyschopný* vs *schopný obrany*.

2.043 Transformace

Každý pravidelný proces syntagmatické povahy nebo jeho rezultat je z hlediska generativního transformací, protože mezi bází a rezultátem takové transformace je strukturální koresponden-

ce. K provedení transformace je třeba stanovit explicitní pravidlo vymezující podmínky a třídu (bázi), na které se vztahuje. Vzhledem k omezené pravidelnosti většiny české derivace a kompozice lze však v plném smyslu mluvit o transformacích (bez řady omezení a výjimek) pouze u gramatikalizovaných typů tvoření, zvl. u transpozicičního tvoření (deverbativních) názvů dějů, stavů, srov. *dělat* → *dělání* (*-ní*, *-tí* pro všechna V) aj.

Transformační termíny však lze volněji a výhodně užívat i pro výstižné

a) označení typu (kvazi)transformačního procesu tvoření, popř. jeho rezultátu nebo b) k označení typu báze, z níž transformace vyšla (a to i bez výčtu transformační historie a příslušných pravidel):

a) **podle rezultátu** (bez zřetele k druhu báze):

I.	1. substantivizace:	<i>lov, krása, domeček</i> aj.
	2. adjektivizace:	<i>minulý, lesní, zdejší</i> aj.
	3. verbalizace:	<i>zkrásnět, zdomácnět, zalesnit</i> aj.
	4. adverbializace:	<i>krásně, kolem, zjara, letmo, pětkrát</i> aj.
II.	5. numeralizace:	<i>nulý</i> aj.
	6. pronominalizace:	<i>jenž (= jen+že)</i> aj.
	7. prepozicionalizace:	<i>kolem, prostřednictvím</i> aj.
	8. konjunktivizace:	<i>který (netázací), co</i> aj.
	9. partikularizace:	<i>že (zapomněl)!</i> aj.
	10. interjekcionalizace:	<i>co</i> (, <i>ty ho znáš?</i>) aj.

Jsou i další typy transformací; případy 1.–2. a část 5.–6. se někdy souhrnně nazývají **nominalizace**. Případy II. jsou řídke.

b) **podle báze** (bez zřetele k druhu rezultátu):

1. desubstantiv-um, -ní:	<i>zaletnit, kolem, lesní, prostřednictvím</i> aj.
2. deadjektiv-um, -ní:	<i>zkrásnět, kráska, krásně</i> aj.
3. deverbativ-um, -ní:	<i>lov, minulý, letmo</i> aj.
4. deadverbi-um, -ální:	<i>zdejší, kolem</i> aj.

Ostatní analogické názvy se pro svou řídkost obvykle neužívají.

2.044 Hyposyntax

Syntaktická povaha a pozadí části slovo tvorby se běžně uvažuje především u transpozic: její smysl však tkví pouze v tom a) že např. substantivum **dělání**, vzniklé ze slovesa **dělat**, změnilo v důsledku nabytí své (nové) slovnědruhové platnosti i své syntaktické chování a role a za b) že se předpokládá, že k této změně dochází v syntaxi (parole).

Jiné přístupy však jdou hlouběji a poukazují na to, že vztahy mezi morfémy ve slově (= **hyposyntax**) jsou analogické vztahům ve větě (= větná syntax). Toto pojetí tedy předpokládá pluralitu existujících syntaxí (Skalička aj.). Srov. v tomto smyslu např. analogii:

A Flexe

děl-ám: já-děl(-ám)

Subjekt – predikát

B Derivace

a) učí-tel: ČLOVĚK (který)-učí-(někoho)

Subjekt – *predikát* – Ø

b) les-ník: ČLOVĚK (který)-(se stará o)-les

Subjekt – Ø – *objekt* aj.

C Kompozice

a) list-o-pad: padání listí

Substantivum – *atribut* (též jako A)

b) nov-o-stavba: nová stavba

Atribut – substantivum

c) kazi-svět: kazí svět

Verbum – *objekt* aj.

Obdoba je zřejmá, i když tu jde jen o naznačení takového přístupu, který ovšem nemusí být v různých momentech jednoznačný. Podporuje ho však funkční paralelnost (větně) syntaktických kombinací a kolokačních pojmenování jak v češtině, tak v jiných jazycích (srov. např. české *dělám* a stejně dvoumorfémové anglické *I do*).

2.05 Paradigmatika tvoření slov

Paradigmatické aspekty zahrnují inventáře prostředků a některé známé operace; v širším smyslu do nich patří i metaforický transfer a přejetí slov cizích, kde všude jde o členství ve (funkční) třídě a o operace s ním spjaté (zvl. substituci).

Z onomaziologických typů tvoření slov mají výrazný aspekt paradigmatický (vedle syntagmatického) především dva: transpozicí se přehazuje pojem z jedné makrotřídy (slovního druhu) do jiné (*psát* : *psaní*, *hodit* : *hod*), srov. její běžný způsob konverzí (2.04); modifikací se naopak v rámci téže třídy slovo dále specifikuje a zařazuje do inkluzivní, hyponymní podtřídy téže třídy (*větrák* je substantivum a název prostředku, *větráček* také a navíc má příznak zařazující ho v tomto rámci do užší podtřídy deminutiv). Charakteristickým rysem deminutiv však je to, že často – vedle takovéto subspecifikace běžné odvozeniny – subspecifikují i slova kořenová, tedy nečleny daného paradigmatu, které sem původně nepatří (*vlak* nemá sufix (kromě nulového) a stojí tedy mimo slovtvorbu, deminutivizací do *vláček* se mu zároveň dodává i platnost prostředku).

2.051 Inventáře

Inventáře v systému (viz též 2.031) jsou dvojího typu:

- a) **nominativní** (kořeny), sloužící jako základ ke stavbě onomaziologické kategorie a výsledného pojmenování (včetně pojmenování víceslovných). Seskupují se do obecných tříd jednak podle typu onomaziologickýchází a příznaků (např. substance: *vod-(a)*, *dřev-(o)*, *měst-(o)*, *hor-(a)*, *pol-(e)*...) a jednak do sémantických subtypů (např. látky: *vod-*, *dřev-*,... a místa: *měst-*, *hor-*, *pol-*,...);
- b) **kategorizační** (resp. relační, afixy), sloužící ke kategorizaci, zařazování kořenů – v rámci určité onomaziologické kategorie – do konkrétního typu pojmenování. Jejich funkce je většinou synkretická (inkluzivní), protože v sobě zahrnují vždy označování abstraktnější funkce slovnědruhově platnosti (*-ák*, *-dlo*, *-tel* je vždy substantivum, *-ovat*, *-ět* vždy verbum aj.) a obvykle, vedle toho, i konkrétnější funkce sémantické povahy (*-dlo* je vždy nástroj, *-tel* je činitel, *-ět* je často konverzí aj.). Výjimkou jsou sufixy konverzní, které mají jen první (abstraktní) funkci. Podle pojetí sufixu či prefixu může jít ovšem ze sémantické stránky o funkci několik (*stvoř-i-tel*, *cest-ova-tel*: vztah k různým bázevým třídám, ale i rozdíl ne/opakovanosti aj.).

Mezi členy tříd obou typů inventářů existuje konkurence.

Vedle inventářů **různých** morfémů existují ovšem i inventáře **téhož** morfému (alomorfy), viz 1.13, 1.3, i jejich homonym a dublet, viz 1.21; srov. však i fonologickou inkluzi morfémů (1.22). Paradigmatickou povahu však má i sémantický transfer (2.01).

Na základě **obecných** inventářů nominativních a kategorizačních vznikají i různé **inventáře individuální** (rezultátů tvoření), budované na základě **asociace** s jediným konkrétním morfémem, srov.

a) **vod-a**: *vodní, podvodní, vodový, vodník, zavodnit, rozvodnit se,...* a

b) *cestova-tel*: *učitel, stvořitel, stavitel, konatel,...*

V prvním případě a) jde především o čeledi (podle kořenů) (2.022), pro druhý typ inventáře název chybí (lze ho nazvat čeledí afixální).

Obojí typ inventáře je formální, založený na formě; spolu, ve vzájemné interakci se systémovými inventáři sémanticko-funkčními (srov. např. synonymní: **učitel**: *profesor, kantor, vyučující, pedagog,...*) tvoří nejen základ pro tvoření slov a (ustáleného) pojmenování, ale především základ pro kategorizaci našeho myšlení a volbu a stavbu neustáleného pojmenování jakožto stavebního kamene věty.

O specifických opakovaných konfiguracích určitého typu, podtřídy kořenu a individuálního afixu (např. verba činnosti + **-tel**), existujících na pozadí téže onomaziologické kategorie, lze uvažovat jako o **modelech** (srov. 2.04). Jejich paradigmatické opakování ve slovtvorbě je předpokladem pro odhad produktivity.

2.052 Přejímání

Přejetí cizího slova (viz i 2.01) znamená automaticky a nutně i jeho zařazení do určité domácí třídy, a to především podle **funkce a významu**. Takové zařazení je tedy i rozšířením této třídy o další člen (aspekt paradigmatický). Nemůže-li přejaté slovo fungovat z **formálních** důvodů (: příliš odlišná forma, zvl. koncová), musí dojít i k jeho formální **adaptaci**. Tím pak získá i formálně vlastnosti dané třídy a stává se víceméně jejím plnoprávným členem. Přejímají se především substantiva, adjektiva, verba a adverbia a jen vzácně jiné slovní druhy (interjekce: *haló, stop*, prepozice: *versus, kontra, alias* aj.).

Adaptace cizích slov je vždy nutná u adjektiv, adverbíu a verb, u substantiv jen b) tehdy, liší-li se jeho forma od typů zakončení českých substantiv, jinak a) se neadaptuje; v řídkých případech c) však může substantivum zůstat mimo paradigmatickou (jako neutrum) a je pak **nesklonné**. Zcela výjimečně může do případu c) patřit i adjektivum.

Příklady:

S a) *film, motor*

b) – *akce, distribuce* (: **-tion** mezinárodní + adaptace fonologicko-grafická)

– *marxist-a* (: **-ist** mezinárodní + české *-a*)

– *dren-áž* (: **-age** francouzsko-anglické + adaptace grafická)

c) *želé, nivó*

A a) – *norm-ál-ní* (: **-al** mezinárodní- adaptace + český sufix)

– *plast-ic-ký, typ-ic-ký* (: **-ic** mezinárodní splynulo s českým **-ic-** + český sufix, srov. zvl. angl. *typical*, fr. *typique*, něm. *typisch*, ale: *plastic, plastique, Plastik/plastisch* aj.)

b) *bordó, pepito, prima, fajn*

- V a) – *transport-ovat, manifest-ovat* (: proti např. angl. *transport* dodání n. fr. *transporter* nahrazení českým sufixem)
 – *elektr-ifik-ovat, dram-iz-ovat* (: adaptace mezinárodního sufixu, např. angl. *-ify* a *-ize*, fr. *-ifier, -iser* + dodání českého)
- ADV a) – *norm-ál-ně* (viz A)
 – *plast-ic-ky* (viz A)

U substantiv tudíž dochází k analogickému rozhodování a následnému řazení do určité třídy; že výsledek nemusí vždy být stejný, ukazuje porovnání s jinými jazyky: české *tramvaj* (z angl. *tramway*, kde rod není) je femininum, ale táž přejímka do polštiny, srbštiny a ruštiny aj. je tam maskulinum. Přejaté slovo se i po prvotní adaptaci může formálně dál vyvíjet a adaptovat, zůsta-lo-li napětí dané jeho odlišností a pravidly české fonotaktiky, srov. vývoj typu *these* → *tese* → *teze* aj. Uvedené sufixy pro adjektiva (a adverbia) a verba jsou dnes monopolní prostředky adaptace těchto slovních druhů. Toto napětí (které je i zdrojem řady pravopisných reforem) vychází z vní-mání odlišnosti jako anomálie, resp. *cizosti* (srov. mj. i 1.2).

2.06 Potencialita tvoření (produktivita)

Rekurentnost, opakovaný výskyt prostředku n. celého modelu (viz 2.051) v systému, je ve slo-votvorbě značně různá, tj. existují různě velké třídy slov tvořených podle téhož modelu a týmž prostředkem (: absolutní rozsah paradigmatu). Vedle toho však různý výskyt prostředků a slov tvořených podle určitého modelu bývá i v textu, což je dobře vidět především u tříd tvořených dvěma (n. více) konkurenčními prostředky, srov. např. činitelská na *-tel* a *-ič* (*nositel, nosič, ředitel, řidič*): prvních je v systému asi osmkrát víc než druhých, jejich poměrná textová frekvence není známá, bude však také zřejmě výrazně odlišná. Oba typy rekurentnosti si však nemusí odpovídat, jazyk mohl určitý v minulosti více užívaný typ odsunout do pozadí (jeho slova ještě nezankla, ale jsou již obv. řidší).

Na základě analogie s minulostí (: systémové poměry) a přítomnosti (: současná frekvence) se dá extrapolací (jen) odhadovat i možná situace v budoucnosti, nelze ji však exaktně stanovit. Tento odhad **potenciality** dalšího tvoření v budoucnosti (kreativity jazyka) se nazývá určování **produktivity** (prostředku, způsobu, modelu, typu). Tak lze např. konstatovat, že produktivita sufixu *-tel* je vyšší než sufixu *-ič* (a že je pro činitelská i nejvyšší) apod. Nejvyšší, relativně neomezenou produktivitu mají v tomto smyslu gramatikalizované způsoby tvoření slov (a je-jich prostředky), tj. některé konverze (substantiva verbální typu *psa-ní*), komparativy adjek-tiv a adverbii a posesivní adjektivizace (*otc-ův, matč-in*). Ostatní typy, způsoby a prostředky jsou vždy v různém stupni co do produktivity omezené, a tedy neautomatické (*-tel, -ič*), nebo neproduktivní (*-in: kravín, -da: pravda* aj.). Odhad produktivity má tedy statistické pozadí. Existence velkých korpusů takovýto odhad může jen poněkud zpřesnit. Při chybějícím přímém objektivním kritériu je každé další, bližší určování této potenciality subjektivní a jen pouhým odhadem.

Vzhledem k polyfunkčnosti většiny prostředků lze uvažovat zvlášť o **produktivnosti celkové** (tj. v úhrnu funkcí prostředku) nebo **třídové** (tj. jen v určité třídě, např. funkce sufixu *-ič* je ve tří-dě nástrojů (*vařič*) poněkud vyšší než ve třídě činitelských (*buřič*)).

Produktivitu oslabuje nebo blokuje i vyšší počet slov lexikalizovaných (značkových), bez vnitřní formy.

Slovotvorný **typ** je komplex užívání určitého způsobu a formantu pro určitou třídu (např. činitelských), realizovaný v rámci určité onomaziologické kategorie. Podle ní se také nazývá a člení: typy mutační, transpoziciční, modifikační, reprodukční a integrační (viz 2.021).

2.07 Tvoření slov a valence

Se svým utvořením nabývá nové slovo, spolu s ostatními vlastnostmi, i pevnou valenci, která je společná celé jeho funkční třídě či podtřídě (srov. Syntagmatika a paradigmatica čes. slova I: oddíl 1). Přímých korelací mezi formálně-funkčním typem slova a jeho valencí je obecně velmi málo. Situaci orientačně zachycuje přehled (bližší výzkum dosud chybí) níže. Pokud je v něm uveden konkrétní prostředek (flektivní nebo slovotvorný), pak jde o relativně výraznější zastoupení a pravidelné opakování právě tohoto prostředku.

Hlavní typy (a tendence) korelací slovotvorné stránky a valence

TŘÍDA	Korelace třídy	Sufixy	Valence a příklady	Poznámka
Substantiva				
– činitelská	+	různé	<i>pořadatel G, chodec po L, uchazeč o A, bojovník za A</i>	podle valence V, zvl. G
– konatelská	-	-		
– prostředky	málo	různé	<i>pomník G, pomůcka pro A, lepidlo na A</i>	
– výsledky děje	+	různé	<i>svazek G, posudek na A, usnesení o L, srážka s I</i>	zčásti podle valence V, zvl. G
– nositelé vlastnosti	málo	různé	<i>vnitřek G, společník G</i>	G
– obyvatelská	-	-		
– příslušenská	málo	různé	<i>krajan G, stoupenec G</i>	G
– místní	(+)	různé	<i>tržiště G, domov G</i>	G
– děje	+	různé	<i>úchylka od G, střelba do G, štvánice na A, tužba G/Inf</i>	podle valence V, G
– vlastnosti-stavy	+	různé	<i>zdvořilost k D, jistota v L, manželství s I</i>	G aj., zčásti podle valence V
– konvertované	(-)	zvl. -(e)ná, -čí	<i>rozloučená s I, nedostatečná z G, mluvčí G</i>	Zčásti podle valence V;G
– deminutiva	(+)	různé	<i>sklenička G, chvilka G</i>	G, podle valence základ. S
– přechýlená	(+)	různé	<i>čtenářka G, přítelkyně G</i>	G, podle valence základ. S
– mláďata	-	-		
– kolektiva	(-)	různé	<i>ministerstvo G, střelivo do G, dříví na A</i>	

Adjektiva				
– posesíva	-	-		
– přínáležitosti	(+)	-ný, (-ní)	<i>bezpečný pro A, pyšný na A, rozumný v L, nervózní z G/při L</i>	
– podobnosti	-	-		
– místa-času	-	-		
– látky-původu	-	-		
– znak	-	-		
– schopnosti	(+)	-telný, -ný	<i>nepřekonatelný pro A, dostupný pro A</i>	obv. podle valence V
– účel	-	-		
– výsledek	+	-lý, -ný	<i>proslulý I, zatížený na A, zamilovaný do G</i>	podle valence V
– proces-stav	+	-ící/-oucí, -ivý, -ný	<i>vzrušující pro A, chtivý G, psaný I</i>	podle valence V
– krátká	(+)	-	<i>dlužen D, hotov s I</i>	
– deminutiva	(-)	různé	<i>skromňoučký v L</i>	podle valence zákl. ADJ
– komparativy	+	-ejší/-ší	<i>milejší D/než, složitější v L/než</i>	podle valence zákl. ADJ
– původní (vlastnosti)	(+)	-ý	<i>plný G, starý na A, dobrý k D</i>	
Verba				
– funkce-existence	(+)	různé	<i>červenat; čelit D</i>	
– konverzívnost	-			bezobjektová
– faktitivnost	+	-it; -ovat, -at	<i>sušit A, pobuřovat A</i>	
– produkce	(+)	různé	<i>hnísat; cvičit (A), obchodovat s I</i>	
– donace-privace	+	-it, -ovat	<i>osladit A, odtučňovat A</i>	
– úzus	(+)	různé	<i>zvonit; hlásat A, stanovat ADV</i>	
– posese	(-)	různé	<i>vonět I, sídlit ADV</i>	bezobjektová
– zdrobnělá	(-)	-	<i>spinkat</i>	
– perfektivnost	+	-nout, -ovat	<i>padnout (ADV), bodnout A</i>	
– imperfektivnost	+	různé	<i>budovat A, odvádět A, naslouchat D, vjíždět ADV</i>	podle významu V a/n. prefixu
– iterativnost	(+)	-at, -et, -it, -ovávat	<i>klesat; chytat A, točit I, věřit D</i>	podle významu V
– frekventativnost	(+)	-at, -ávat/-ívat	<i>nedoslýchat; čekávat A</i>	podle významu V
– reprodukce	(+)	-at, -et, -it, -nout	<i>fičet; řinčet I</i>	

Zkratky: G = genitiv, D = dativ, A = akuzativ, L = lokál, I = instrumentál, V = verbum, ADJ = adjektiva, ADV = adverbia

K určení valence přispívá, vedle vlivu některých sufixů, prefixů a sémantiky třídy i reflexivita (častá s genitivem: *držet A : držet se G*). Relativně nejsilnější je korelace slovotvorné stránky a valence u verb a deverbativ, častá je i u adjektiv evaluativních.

2.08 Slovotvorná stavba a analýza

Na základě předchozího lze ve vzájemné interakci aspektů syntagmatických a paradigmatických vidět a) proces tvoření pojmenování (včetně slova) jako **syntézu** a b) popis hotového pojmenování (slova) jako **analýzu**, a tedy postup opačný. Pro běžnou synchronní analýzu postačí tři operace:

1. **zařadit** (paradigmaticky) slovo sémanticko-funkčně, zvl. z hlediska rezultátu, slovního druhu a sémantické třídy (např. činitelských), popř. i transformační báze (např. deverbativum),
2. **stanovit** hierarchii **syntagmatických vztahů** a stupňů, a to z hlediska
 - a) obecného způsobu tvoření (např. derivace, kompozice) a typu a
 - b) specifické formy (báze, kmenu, kořenu apod.),
3. **určit** (paradigmaticky) **komponenty** slova a jejich povahu (např. derivační sufix slovotvorný, kmenotvorný aj.).

Podle potřeby je vzájemnou závislost těchto operací, popř. i další aspekty (zvl. alomorfií) třeba komentovat v dodatečné poznámce.

Příklady:

■ **vstupenka:**

1. odvozenina, S fem, nositel vlastnosti (desubstantivum)
2. a) sufixace; mutace
b) báze: **vstup** (= deverbativum konverzní)
3. formant (složený): sufix **-enka**

Pozn: formant je polyfunkční (je též u prostředků: *řítenka*, dějů: *myšlenka*) a překrývá se s formantem přechýlených (*snoubenka*)

■ **měřičský:**

1. odvozenina, A, přináležitost (desubstantivum)
2. a) sufixace; mutace
b) báze: **měřič** (= deverbativum, konatel)
3. formant: sufix **-(ič)ský**

■ **nástěnný:**

1. odvozenina, A, místo/přináležitost
2. a) prefixace + desufixace-sufixace (= konverze); mutace
b) báze: **na stěně**
3. formant: prefix **na-**, sufix (konverzní) **-ný**

■ **zpomalovat:**

1. odvozenina, V impf, faktivum (deadjektivum)
2. a) prefixace + desufixace-sufixace; mutace
b) báze: **pomal-ý**
3. formant: prefix **z-**, sufix (složený) **-ovat**

■ **velkoměsto:**

1. kompozitum (vlastní), S neutr, určovací (determinační); modifikace
2. a) kompozice + desufixace-sufixace
b) báze: **velk-ý, město**
3. formant: (konektém) **-o-**